

Lietuvos nediskriminavimo politika:

Lietuvos žydų ir romų bendruomenių atvejai

Tyrimo santrauka

Vilnius
2023

Parengė: Kristina Rūkaitė ir Monika Guliakaitė-Danisevičienė, Lietuvos žmogaus teisių centras

Recenzentė Monika Frėjutė-Rakauskienė

Dizainerė: Rūta Martinavičiūtė

Tyrimas atliktas įgyvendinant projektą „S4Change: Strategy for a change in anti-discrimination policies in Lithuania“ ir „Pokyčio link“. Projektas bendrai finansuojamas Europos Sąjungos Piliiečių, lygybės, teisių ir vertybių programos (angl. Citizens, Equality, Rights and Values programme) bei Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerijos lėšomis.

**Bendrai finansuoja
Europos Sąjunga**

Lietuvos Respublikos
socialinės apsaugos
ir darbo ministerija

Visa atsakomybė už ataskaitos turinį tenka autoriams ir projekto koordinatoriui. Ataskaitos turinys negali būti vertinamas kaip atspindintis Europos Komisijos nuomonę.

Nuoširdžiai dėkojame visiems, prisidėjusiems prie nacionalinės apžvalgos įgyvendinimo: žydų ir romų bendruomenių atstovams, valstybinių institucijų atstovams, skyrusiems laiką duoti interviu ir dalyvauti *focus* grupių diskusijose, organizacijoms partnerėms, pasidalijusioms savo įžvalgomis ir kontaktais. Dėkojame Lietuvos žmogaus teisių centro praktikantėms Klaudijai Čibirkaitei ir Justynai Sadvoskai už pagalbą pasiruošimo tyrimui etape ir renkant tyrimui aktualią literatūrą.

ĮVADAS

Lietuva gali būti laikoma homogenine šalimi. 2021 m. gyventojų surašymo duomenimis Lietuvoje gyveno 84,61 proc. lietuvių¹. Didžiausios tautinės mažumos surašymo metu buvo lenkų (6,53 proc.) ir rusų (5,02 proc.). 2021 m. romų ir žydų bendruomenės Lietuvoje sudarė 0,08 proc. gyventojų.

2019 m. Eurobarometro duomenimis tik 18 proc. Lietuvos gyventojų manė, kad diskriminacija etninės kilmės pagrindu yra paplitusi šalyje (vidurkis ES šalyse – 59 proc.), ir tik 15 proc. gyventojų sutiko, kad yra paplitusi religinė diskriminacija (ES – 47 proc.)². Kita vertus, visuomenės nuomonės apklausos atskleidžia kitokią situaciją. Nepaisant nedidelio romų ir žydų bendruomenių skaičiaus Lietuvoje, 2022 m. duomenimis, net 58,6 proc. Lietuvos gyventojų nenorėtų gyventi kaimynystėje su romais, 8,9 proc. gyventojų – su žydais³. Tyrimas taip pat atskleidė, kad 51,1 proc. gyventojų nurodė, kad per pastaruosius penkerius metus jų požiūris į romus arba labai pablogėjo, arba greičiau pablogėjo nei pagerėjo.

Vertinant visuomenės nuostatas ir socialinius rodiklius, romai išlieka viena pažeidžiamiausių mažumų grupių Lietuvoje. Nors žydų istorija Lietuvoje skaudi ir įvairialypė, o antisemitizmo apraiškos vis dar akivaizdžios⁴, istorinės savimonės didinimas ir kova su antisemitizmu valstybės politikos lygmeniu vis dar stringa.

Nepaisant gausiai patiriamo antičigonizmo ir antisemitizmo masto, nei žydų, nei romų bendruomenės dėl to į Lygių galimybių kontrolieriaus tarnybą – pagrindinę diskriminacijos skundus nagrinėjančią instituciją – beveik nesikreipia. Lygių galimybių kontrolieriaus duomenimis, skundų dėl romų patirtos diskriminacijos negauta 2012-2014, taip pat 2018-2021. 2022 m. išnagrinėtas vienas skundas dėl diskriminacijos etninės kilmės pagrindu. Nesikreipimo priežastis lemia nepasitikėjimas valstybės institucijomis, abejonė sulaukti teigiamų rezultatų, diskriminacijos atvejų neatpažinimas.

Tyrimo tikslas – identifikuoti Lietuvos teisinės bazės trūkumus nediskriminavimo srityje, įgarsinti Lietuvos žydų ir romų bendruomenių šiandienines antisemitizmo, antičigonizmo ir ksenofobijos

1 Oficialiosios statistikos portalas (2023). *Gyventojų skaičius 2021*. Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=c226857c-6210-4079-a307-0ae82aabe51b#/>

2 European Commission (2019). *Special Eurobarometer 493, 'Discrimination in the European Union'*. Prieiga per internetą: <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/survey/getsurveydetail/instruments/special/surveyky/2251>

3 Blažytė G., Diversity Development Group (2022). Visuomenės nuostatos etninių ir religinių grupių atžvilgiu: 2022 m. Prieiga per internetą: <http://www.ces.lt/wp-content/uploads/2023/01/2022-m.-rugsejo-16-27-d.-duomenys.pdf>

4 Pavyzdžiui, įvedus Galimybių pasą, prie Lietuvos Respublikos Seimo buvo surengtas protestas. Jame vakcinacijai prieštaraujantys protestuotojai situaciją lygino su Holokaustu, žydų getais, Dovydo žvaigždėmis. Prasidėjus Rusijos karui Ukrainoje, ant Holokausto memorialinio komplekso Paneriuose atsirado grafičiai su Rusijos karo simboliais – raidėmis Z ir V. 2023 m. Lietuvos Respublikos Seimo narys Remigijus Žemaitaitis, kritikavęs Izraelio politiką Palestinos atžvilgiu, išsakė antisemitinius pareiškimus, cituodamas antisemitinį eilėrašį „Lipo žydas kopėčiom ir nukrito netyčiom. Imkit, vaikai, pagaliuką ir užmuškite tą žyduką“.

patirtis Lietuvoje ir suformuluoti rekomendacijas valstybės institucijoms, siekiant tobulinti atsaką į įvairias diskriminacijos formas Lietuvoje bei didinti visuomenės sąmoningumą, susijusį su antisemitizmu, antičigonizmu ir ksenofobija.

Tyrimo uždaviniai:

- a) apžvelgti Europos Sąjungos ir Lietuvos teisinę bazę ir strateginius dokumentus ir identifikuoti Lietuvos teisinės bazės trūkumus nediskriminavimo srityje, ypač romų ir žydų bendruomenių atžvilgiu;
- b) įgarsinti romų ir žydų bendruomenių patirtis ir poreikius;
- c) atskleisti diskriminacijos poveikį asmenims ir bendruomenėms;
- d) suformuluoti rekomendacijas valstybinėms institucijoms.

Tyrimo tikslui pasiekti pasirinkta **kokybinė metodologija**, derinant tris vienas kitą papildančius metodus: teisinės bazės analizę, pusiau struktūruotus interviu ir *focus* grupių diskusijas. Toks tyrimo dizainas pasirinktas siekiant išsamiau ir tikslingiau įgyvendinti tyrimo keliamus tikslus – apžvelgti Lietuvos teisinės bazės lauką, identifikuoti spragas ir formuluoti iš tiesioginių bendruomenių patirčių kylančias rekomendacijas.

Vartojamos sąvokos

Etninė ar tautinė mažuma yra įprastai suvokiama kaip skaičiumi mažesnė asmenų grupė, kalbos, kultūros ir etniškumo pagrindais save skirianti nuo daugumos valstybės ar regiono populiacijos ir palaikanti tiesioginį ar netiesioginį solidarumą su savo kultūra, tradicijomis, religija ir kalba⁵. Lietuvių kalboje žodis „tauta“ gali reikšti tiek etninę grupę, tiek politinį darinį, todėl, pasak Natalijos Kasatkinos, Lietuvos mokslininkai yra linkę priskirti tautos ir tautiškumo sąvokas kasdienei vartosenai, o mokslinei analizei renkasi neutralesnį ir platesnį etniškumo terminą⁶.

Nors Lietuvos Respublikos Lygių galimybių ir kituose įstatymuose naudojamas terminas „etninė priklausomybė“, nei tautinės, nei etninės mažumos sąvokos įstatyminiame lygmenyje nėra apibrėžtos. Šiame tyrime abi sąvokos vartojamos sinonimiškai – literatūros apžvalgos dalyje referuojama į originaliai tyrimuose naudojamus terminus, o analitinėje dalyje vartojamos abi sąvokos.

LR Konstitucijoje taip pat naudojama **tautinės bendrijos** sąvoka. Paprastai, Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto dėstytojo Marijuš Antonovič teigimu, skirtį tarp tautinės bendrijos ir tautinės mažumos sąvokų brėžia asmenys, oponuojantys tautinių mažumų (o

5 Puz., Račkauskaitė, A. (2010). Tautinės mažumos samprata: tarptautinės teisės aspektai. *Socialinių mokslų studijos*, 1 (5), p. 314. Prieiga per internetą: <https://cris.mruni.eu/server/api/core/bitstreams/621acbf5-9269-45b6-9a68-5fd9181f0dd6/content>; Kahanec, M., Zaiceva, A., Zimmermann, K. F. (2010). *Ethnic Minorities in the European Union: An Overview*, p. 5. Prieiga per internetą: <https://docs.iza.org/dp5397.pdf>; European Commission (2023). *Minority*. Prieiga per internetą: https://home-affairs.ec.europa.eu/pages/glossary/minority_en

6 Kasatkina, N. (2007). Etniškumo tyrimai: tendencijos ir esminės sąvokos. *Filosofija. Sociologija*, 18 (4).

ypač lenkų) teisių apsaugos stiprinimui Lietuvoje⁷. Skirtis grindžiama tuo, kad tautinė bendrija esą nurodo į tai, kad jai priklausantys asmenys turi savo (etninę) valstybę (kaip, pavyzdžiui, lenkai), o tautinės mažumos – neturi (kaip, pavyzdžiui, karaimai, totoriai, romai). Tačiau tarptautinės teisės požiūriu, tautinių mažumų apsaugai tai, ar mažuma turi savo etninę valstybę, ar jos neturi, nėra svarbu, tad šiuo požiūriu esminio skirtumo tarp tautinės bendrijos ir tautinės mažumos nėra.

Nors formaliai žydai yra tautinė mažuma Lietuvoje, paprastai žydų bendruomenės asmenys su šiuo terminu nesitapatina, artimesnis yra savęs suvokimas kaip etnoreliginės, kultūrinės bendruomenės. Dėl šių ir kitų tiriamų grupių skirčių tyrime minimos **romų ir žydų bendruomenių** sąvokos. Tai nėra formalus terminas, tačiau juo siekiama apibendrinti skirtingų tiriamų grupių patirtis ir atsižvelgti į skirtingas žydų ir romų etninės (ar religinės) priklausomybės sampratas.

Šis tyrimas vadovaujasi Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymo⁸ **diskriminacijos sąvoka** – tai „tiesioginė ir netiesioginė diskriminacija, priekabiavimas, nurodymas diskriminuoti lyties, rasės, tautybės, pilietybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų, amžiaus, lytinės orientacijos, negalios, etninės priklausomybės, religijos pagrindu“.

Tiesioginė diskriminacija, pasak LR lygių galimybių įstatymo 2 straipsnio 9 punkto, yra elgesys su asmeniu, kai dėl išvardytų diskriminacijos pagrindų jam yra „taikomos mažiau palankios sąlygos, negu panašiomis aplinkybėmis yra, buvo ar būtų taikomos kitam asmeniui“ (išimtys yra numatytos įstatymo). Netiesioginė diskriminacija pasireiškia tada, kai formaliai neutralių teisės normų, praktikų ar sąlygų įgyvendinime atsiranda faktinis žmogaus teisių ar privilegijų apribojimas ir nevienodas elgesys dėl tam tikrų asmens tapatumo bruožų (LR lygių galimybių įstatymo 2 straipsnio 5 punktas). Nors tyrimu nesiekama suklasifikuoti skirtingų diskriminacijos patirčių, vartojant diskriminacijos sąvoką turimos galvoje abi šios diskriminacijos formos.

Struktūrinė diskriminacija yra dažnai siejama su jėgos struktūromis, lipdančiomis sistemų funkcionavimo pamatus – įstatyminė bazė, institucinės praktikos bei socialinės normos yra pavyzdžiai struktūrų, kuriose asmenys gali būti privilegijuojami arba diskriminuojami priklausomai nuo jų padėties socialinėje hierarchijoje⁹. Sistemine diskriminacija savyje talpina struktūrinę diskriminaciją ir pasireiškia visose visuomenės veiklos sistemose – pavyzdžiui, politinėje, teisinėje, ekonominėje, švietimo, sveikatos bei teisėsaugos¹⁰.

Šiam tyrimui taip pat svarbu aptarti **daugialypę diskriminaciją**, kada tam tikros visuomenės grupės patiria diskriminaciją, nepakantumą ir/ar galimybių ribojimą ne dėl vieno, o kelių tapatumo ar bruožų, sukuriančių naują socialinę padėtį – pavyzdžiui, romų tautybės moterų patirtis unikaliai skiriasi nuo romų tautybės vyrų patirties. Dažnai daugialypė diskriminacija lieka neatpažinta ir todėl dvigubai ar trigubai marginalizuotiems asmenis neskiriamas dėmesys nei teisinėje, nei politinėje,

7 Antonovič, M. (2018). *Tautinės mažumos ar tautinės bendrijos?* Prieiga per internetą: <https://www.tspmi.vu.lt/komentarai/tautines-mazumos-ar-tautines-bendrijos-m-antonovic/>

8 Suvestinė redakcija nuo 2022-08-01 iki 2023-12-31.

9 Braveman, P. A. et al. (2022). Systemic And Structural Racism: Definitions, Examples, Health Damages, And Approaches To Dismantling. *Health Affairs*, 41 (2), pp. 171–178. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1377/hlthaff.2021.01394>.

10 *Ibid.*

nei visuomeninėje srityse¹¹. Lietuvoje daugialypės diskriminacijos tyrimai nėra gausūs, dažniausiai šio tipo diskriminacija yra tik vienas iš tyrimo aspektų¹². Be to, ši samprata nėra pakankamai įgarsinama viešojoje ir politinėje erdvėje, jos taip pat stinga švietime.

Nagrinėjant diskriminaciją etniniu pagrindu, dažnai vartojama **ksenofobijos sąvoka**. Anot Europos Komisijos, ksenofobija yra „požiūriai, išankstinės nuostatos ir elgesys, kurie atmeta, atstumia ir dažnai šmeižia asmenis, remiantis suvokimu, kad jie yra bendruomenės, visuomenės ar tautinės tapatybės pašaliniai ar svetimšaliai“¹³. Tiek romų, tiek žydų bendruomenės yra dažnai traktuojamos kaip lietuvių tautos pašaliečiai, o jų savybės iškraipomos ir supriešinamos daugumos visuomenės bruožams. Pavyzdžiui, nepaisant to, kad romai jau virš 500 metų gyvena Europoje, skirtingos šios etninės grupės kilmės istorijos pabrėžia romų egzotiškumą, tarsi jie neturi nieko bendra su europiečiais¹⁴. Abiem bendruomenėms dažnai priskiriami visą etninę grupę apibendrinantys neigiami bruožai, kada atskirų asmenų charakteristikos ar veiksmai yra priskiriami visai bendruomenei, o bendruomenės įvaizdis yra kuriamas išskiriant ir pabrėžiant pavienių individų savybes bei poelgius¹⁵.

Konkrečiai romų ir žydų diskriminacijai įvardyti paprastai naudojami antisemitizmo ir antičigonizmo terminai. **Antičigonizmu** yra vadinama įvairių formų diskriminacija prieš romų kilmės ir tautybės žmones. Nors antičigonizmo sąvoka nėra vienareikšmiška visose ES valstybėse, tarptautinės organizacijos, skirtingų šalių vyriausybės, romų lyderiai, nevyriausybinių organizacijos ir akademinė bendruomenė juda link bendro sutarimo, kad antičigonizmą turėtume suprasti kaip specifinę rasizmo prieš romus formą ir vieną esminių jų socialinės atskirties ir nelygybės priežasčių.

„Holokausto enciklopedijoje“ **antisemitizmas** glaustai apibūdinamas kaip išankstinis nusistatymas ar neapykanta prieš žydus¹⁶. 2016 metų gegužės 26 dieną Tarptautinis Holokausto atminties aljansas (angl. The International Holocaust Remembrance Alliance – IHRA) plenarinės sesijos metu išleido teisiškai neįpareigojantį praktinį apibrėžimą¹⁷, kuriuo teigiama, kad antisemitizmas

11 Crenshaw, K. (1989). *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*. Prieiga per internetą: <https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1052&context=uclf>

12 Vaigė, L. (2013). Moterų tautinėse mažumose daugialypė diskriminacija. *Tautinių mažumų apsauga: tarptautinės teisės aspektai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, p. 128–163.

13 European Commission (2022). *Xenophobia*. Prieiga per internetą: https://home-affairs.ec.europa.eu/pages/glossary/xenophobia_en

14 Simoniukštytė, A. (2006). *Lietuvos romai: tarp istorijos ir atminties. Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 6 (15), p. 128.

15 Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė (2018). *Rekomendacijos dėl veiksmų kovojant su antisemitizmu ir romafobija Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė, p. 1–131. Prieiga per internetą: <https://www.lzb.lt/2018/03/15/rekomendaciju-del-veiksmu-kovojant-su-antisemitizmu-ir-romafobija-lietuvoje/>; Beresnevičiūtė, V. ir Leončikas, T. (2009); Beresnevičiūtė, V. ir Frėjutė-Rakauskienė, M. (2006). Etninė tematika ir nepakantumas Lietuvos žiniasklaidoje: dienraščių analizė. *Etniškumo studijos*, 1, p. 19–44. Prieiga per internetą: http://www.ces.lt/wp-content/uploads/2012/03/EtSt_Beresnevičiute_Frejute-Rakauskiene_2006.pdf

16 Holocaust Encyclopedia (2023). Prieiga per internetą: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/antisemitism>

17 International Holocaust Remembrance Alliance (2016). Prieiga per internetą: https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/press_release_document_antisemitism.pdf

apima retorines ir fizines išraiškos formas, nukreiptas prieš žydų ar ne žydų kilmės asmenis ir / ar jų nuosavybę, prieš žydų bendruomenės institucijas ir religinius pastatus, kylančias iš tam tikro suvokimo apie žydus arba iš neapykantos prieš žydus. Pasak IHRA, viena iš populiarių antisemitizmo raiškų yra apkaltinti žydus esą jie susimokė pakenkti žmonijai, arba yra priežastis, „kodėl viskas klostosi blogai“. Tai būna išreiškiama žodžiu, raštu, vaizdinėmis priemonėmis ir veiksmais, pasitelkiami grėsmingi stereotipai ir neigiami charakterio bruožai. Antisemitizmas taip pat gali reikštis neapykanta Izraelio valstybei, suprantamai kaip žydų kolektyvumo išraiška, tačiau tai nėra tolygu Izraelio, kaip bet kurios kitos šalies, kritikai. Kalbant apie antisemitizmo formas dažnai taip pat vartojama sąvoka **buitinis antisemitizmas**. Buitiniu antisemitizmu paprastai laikomas tam tikrų įsiskambėjusių neigiamų stereotipų vartojimas kasdienėje kalboje, dažnai tą darant nesąmoningai ar neturint aktyvaus neigiamo nusistatymo prieš žydus¹⁸. Nors buitinis antisemitizmas dažnai pasireiškia tropy, nesąmoningų pasisakymų forma, tai taip pat yra sudėtinė antisemitizmo dalis.

Lietuvoje empiriniai etninių mažumų padėties tyrimai dažniau telkė dėmesį į didžiausias Lietuvos mažumas – lenkus ir rusus¹⁹. Lietuvos žydų ir romų diskriminacijos problema buvo daugiau nagrinėjama per istorijos prizmę – ne viename straipsnyje tirta šių etninių grupių istorinė (dez) integracijos raida²⁰. Tačiau šiuolaikinei institucinei, struktūrinei, sisteminei ir daugialypei Lietuvos žydų ir romų diskriminacijai skirta daug mažiau dėmesio. Lietuvoje vykdyti tyrimai diskriminacijos ir neapykantos nusikaltimų tema dažniau koncentravosi į stereotipus ir išankstines nuostatas, platinamas žiniasklaidoje, o asmenų patiriami neapykantos incidentai tyrinėti kur kas rečiau²¹. Tad tyrimai apie žydų ir romų etninių grupių diskriminaciją Lietuvoje yra būtini siekiant įgarsinti vis dar neišspręstus bendruomenių poreikius bei geriau suprasti tam įgyvendinti tinkamas priemones.

18 Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė (2018). *Rekomendacijos dėl veiksmų kovojant su antisemitizmu ir romafobija Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė, p. 1–131. Prieiga per internetą: <https://www.lzb.lt/2018/03/15/rekomendaciju-del-veiksmu-kovojant-su-antisemitizmu-ir-romafobija-lietuvoje/>

19 Žr., pvz., Gaidys, V. (2020). Etninės grupės visuomenės nuomonės apklausose. *Lietuvos socialinė raida: socialinių ir etninių mažumų grupių įtrauktis Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, p. 65–75; Frèjutė-Rakauskienė, M., Marcinkevičius, A. ir Šliavaitė, K. (2016). Etninių mažumų grupės Lietuvoje: demografinė kaita ir socialinės padėties aspektai. *Lietuvos gyventojų grupių socialinė kaita*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, p. 85–108; Labanauskas, L. (2016). Rusakalbis jaunimas Visagine: antros ir trečios kartos migrantų tautinis tapatumas. *Lietuvos gyventojų grupių socialinė kaita*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, p. 125–141; Šliavaitė, K. (2012). Etninės mažumos darbo rinkoje: kalbos, pilietybės ir socialinių tinklų reikšmė (Visagino atvejis). *Etniškumo studijos*, 1/2, p. 103–125; Petrušauskaitė, V. ir Pilinkaitė-Sotirovič, V. (2012). Rusai Lietuvoje: etninės grupės raida ir socialinės integracijos iššūkiai 2001–2011 m. *Etniškumo studijos*, 1/2, p. 14–50.

20 Žr., pvz., Malinauskaitė, G. (2013). Holocaust Memory and Antisemitism in Lithuania: Reversed Memories of the Second World War. *International Conference "Antisemitism in Europe Today: The Phenomena, the Conflicts"*. Berlin: The Jewish Museum Berlin, pp. 1–6; Sirutavičius, V. (2011). „Kova už lietuvių kalbos teises“, arba dar kartą apie „murzintojų“ bylą (antisemitizmas ir jo raiška Lietuvos viešajame gyvenime 1922–1924 m.). *Lietuvos istorijos metraštis*, 2, p. 51–76; Simoniukštytė, A. (2006). Lietuvos romai: tarp istorijos ir atminties. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 6 (15), p. 123–154; Donskis, L. (2006). Another Word for Uncertainty: Anti-Semitism in Modern Lithuania. *NORDEUROPAforum – Zeitschrift für Kulturstudien*, 16 (1), pp. 7–26; Venclauskas, L. (2003). Stereotipų mįslės: antisemitizmas Lietuvos ir Prancūzijos spaudoje 1940–1942 metais. *Darbai ir dienos*, 34, p. 321–347.

21 Labanauskas, L. (2019). *Neapykantos nusikaltimų pažeidžiamų bendruomenių kokybinio tyrimo ataskaita*. Vilnius: Vidaus reikalų ministerija, p. 1–100.

TEISINĖ ANALIZĖ

1989 m., priėmus Tautinių bendrijų įstatymą, Lietuvoje buvo įkurta pirmoji tautinių mažumų klausimus koordinuojanti institucija – Tautybių departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės (LRV). 1994 metais Seimo siūlymu institucija buvo performuota į Regioninių problemų ir tautinių mažumų departamentą prie LRV, o 1999 m. – į Tautinių mažumų ir išeivijos departamentą prie LRV. Šie pokyčiai buvo įgyvendinti atliepiančią emigraciją ir siekį išlaikyti užsienio lietuvių ryšį su Lietuvos Respublika²². Po dešimtmečio buvo nuspręsta Tautinių mažumų ir išeivijos departamentą panaikinti, o jo teises ir pareigas perduoti LR kultūros, LR švietimo ir mokslo, LR užsienio reikalų ministerijoms. Sykiu nustojo galioti ir Tautinių mažumų įstatymas. Galiausiai 2015 m. buvo atkurta valstybės tautinių mažumų politiką įgyvendinanti institucija ir įsteigtas Tautinių mažumų departamentas prie LRV, savo veiklą vykdamas iki šiol. Viena iš pagrindinių jo funkcijų – analizuoti informaciją tautinių mažumų politikos įgyvendinimo klausimais, apibendrinti įstatymų, Vyriausybės nutarimų ir kitų teisės aktų šiais klausimais taikymo praktiką, taip pat organizuoti valstybės politikos tautinių mažumų klausimais viešinimą, leidinių leidybą²³.

Vis dėlto Tautinių mažumų įstatymas, galiojęs 1989–2010 m, atkurtas nebuvo.

Kita vertus, Lietuva yra pasirašiusi ir (ar) ratifikavusi daugelį tarptautinių žmogaus teisių sutarčių, tarp kurių – ir tautinių mažumų teises užtikrinantys dokumentai. Būdamą Europos Sąjungos nare, Lietuva įsipareigoja įgyvendinti ES lygmeniu priimtus privalomus dokumentus, taip pat dalį jų perkelti į nacionalinę teisę. Tyrime apžvelgta tarptautinė, ES teisė ir strateginiai dokumentai, Lietuvos teisinė bazė ir tarptautinius įsipareigojimus įgyvendinantys Lietuvos strateginiai planavimo dokumentai.

Tarptautinės konvencijos

1995 m. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė pareiškimą dėl rasizmo, ksenofobijos, antisemitizmo ir netolerancijos apraiškų, kuriuo pasisakė prieš rasinę neapykantą kurstančią ideologiją, smurtą ir diskriminaciją, prieš bet kokius veiksmus, keliančius įtampą ir nepasitikėjimą tarp skirtingų rasinių, etninių, tautinių, religinių ar socialinių grupių. Taip pat pasižadėjo stengtis, kad Lietuvos Respublika prisijungtų prie atitinkamų tarptautinių dokumentų, o Lietuvos Respublikos Vyriausybę ragino visokeriopa remti prevencines priemones prieš vis dar pasireiškiančią netoleranciją, ypač ugdamą tarpusavio supratimą ir pasitikėjimą.

22 Varnaitė, D. *Tautinių mažumų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės*. Prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/straipsnis/tautiniu-mazumu-departamentas-prie-lietuvos-respublikos-vyriausybes/>

23 Tautinių mažumų departamentas prie LRV ir Dobrovolska E. (2020). *Tautinių mažumų teisinis reglamentavimas*. Prieiga per internetą: <https://tmde.lrv.lt/uploads/tmde/documents/files/40323%20TMD%201%20dalis.pdf>

Tų pačių metų birželio 12 d. buvo oficialiai pripažintas Lietuvos siekis prisijungti prie Europos Sąjungos, o metų pabaigoje buvo įteikta oficiali paraiška dėl narystės ES. Tai nulėmė prisijungimą prie įvairių tarptautinių žmogaus teisių dokumentų, susijusių su rasine ir tautine diskriminacija:

- Tarptautinė konvencija dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo (ratifikuota 1998 m., įsigaliojo 1999 m.);
- Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija (ratifikuota ir įsigaliojo 2000 m.);
- Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (ratifikuota ir įsigaliojo 1995 m.);
- Europos socialinė chartija (ratifikuota ir įsigaliojo 2001 m.).

ES teisė ir strateginiai dokumentai

Europos Sąjunga yra įsipareigojusi kovoti su diskriminacija, rasizmu ir ksenofobija, taip pat antičigonizmu ir antisemitizmu. Šiam tikslui įgyvendinti yra priimti įvairūs teisės aktai, draudžiantys diskriminaciją, tvirtinamos priemonės kovai su rasizmu, antičigonizmu ir antisemitizmu, stebima, kaip valstybės narės laikosi šių teisės aktų ir priemonių, taip pat didinamas informuotumas apie šiuos iššūkius ir jų padarinius. Į tai patenka:

- 1. Teisinė sistema.** Europos Sąjungos lygmeniu priimti tokie dokumentai kaip Rasių lygybės direktyva (2000/43/EB), Pamatinis sprendimas dėl kovos su tam tikromis rasizmo ir ksenofobijos formomis bei apraiškomis baudžiamosios teisės priemonėmis (2008/913/TVR) ir kiti teisės aktai, kuriais kovojama su antisemitizmu ir antičigonizmu, kriminalizuojama neapykantos kalba ir smurto kurstymas dėl rasinės ar etninės kilmės, religijos ar įsitikinimų.
- 2. Veiksmų planai ir integracijos programos.** ES priima pati ir ragina valstybes nares rengti ir įgyvendinti įvairias integracijos strategijas, kad būtų gerinama romų socialinė įtrauktis, taip pat veiksmų planus kovai su antisemitizmu ir kitomis rasizmo rūšimis. Tyrimo metu apžvelgti ES kovos su rasizmu veiksmų planas (2020-2025), ES kovos su antisemitizmu ir žydų gyvenimo puoselėjimo strategija (2021-2030) ir ES romų strateginė programa (2020-2030).
- 3. Europos Parlamento rezoliucijos.** EP rezoliucijomis valstybės narės raginamos koordinuoti ES ir valstybių narių pastangas kovojant su diskriminacija, taip vis iškeliant klausimą tarp prioritetinių. Pavyzdžiui, 2005 m. rezoliucija dėl Holokausto, antisemitizmo ir rasizmo, 2006 m. rezoliucija dėl romų tautybės moterų padėties Europos Sąjungoje (2005/2164(INI)), 2018 m. rezoliucija dėl didėjančio neo-fašistinio smurto Europoje ir kt.
- 4. Žiniasklaidos reguliavimas.** Pavyzdžiui, Audiovizualinės žiniasklaidos paslaugų direktyva (2010/13/ES) siekiama kovoti su neapykantos kalba ir smurto kurstymu audiovizualinėje žiniasklaidoje, įtraukiant interneto platformas. Tai padeda užkirsti kelią antičigonizmo ir antisemitizmo plitimui žiniasklaidos kanalais.
- 5. Švietimas ir sąmoningumas.** ES remia iniciatyvas, kuriomis siekiama skatinti

toleranciją, įvairovę ir abipusę pagarbą vykdant švietimo ir informavimo kampanijas. Šiomis pastangomis siekiama kovoti su stereotipais, prietarais ir diskriminacija dėl rasės, etninės kilmės, religijos ir įsitikinimų.

- 6. Kova su Holokausto neigimu ir iškraipymu.** ES pabrėžia, kad svarbu išsaugoti Holokausto atminimą ir užkirsti kelią jo neigimui ar iškraipymui. Stengiamasi užtikrinti, kad švietimo programose ir viešajame diskurse būtų tiksliai atspindėti istoriniai faktai ir skatinamas supratimas bei atminimas.
- 7. Stebėseną ir ataskaitų teikimas.** ES reguliariai stebi žmogaus teisių padėtį, taip pat mažumų, nukentėjusių nuo antičigonizmo ir antisemitizmo, padėtį, ir teikia ataskaitas. Ši informacija padeda nustatyti sritis, kurioms reikia skirti daugiau dėmesio ir imtis tolesnių veiksmų.

Nors šie veiksmai ir teisės aktai yra svarbūs žingsniai, kova su antičigonizmu ir antisemitizmu yra nuolatinis procesas, kuriame turi dalyvauti tiek ES, tiek jos valstybės narės.

Lietuvos teisinė bazė

Pagrindiniame šalies dokumente – Lietuvos Respublikos Konstitucijoje – yra įtvirtintos kai kurios tautinių mažumų teisės. Antai Konstitucijos 37 straipsnis tautinėms bendruomenėms (bendrijoms) Lietuvoje užtikrina teisę puoselėti savo kalbą, kultūrą ir papročius. 45 straipsnis skelbia, kad tautinės kultūros reikalus, švietimą, labdarą, savitarpio pagalbą tautinės bendrijos tvarko savarankiškai, tačiau valstybė teikia joms paramą.

Šiuo metu Lietuvoje galioja du lygias galimybes įtvirtinantys ir jų apsaugą užtikrinantys įstatymai: 1998 m. priimtas ir 1999 m. įsigaliojęs Lietuvos Respublikos moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymas (toliau – MVLGJ) ir 2003 m. priimtas ir 2005 m. įsigaliojęs Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas (toliau – LGJ, Lygių galimybių įstatymas). Pastarasis laikomas svarbiausiu užtikrinant lygias galimybes ir nediskriminavimą amžiaus, lytinės orientacijos, negalios, rasės ar etninės priklausomybės, religijos ar įsitikinimų pagrindais.

Lygių galimybių įstatymas nustato ir gyventojų skundus bei paklausimus nagrinėjančio (-s) Lygių galimybių kontrolieriaus (-ės) kompetencijas. Vadovaujantis LGJ 17 str., kontrolierius vadovaudamasis teisėtumo, nešališkumo ir teisingumo principais, šio įstatymo nustatyta tvarka tiria skundus, atlieka tyrimus savo iniciatyva ir teikia konsultacijas dėl paklausimų; atlieka nepriklausomus tyrimus, susijusius su diskriminacijos atvejais, ir nepriklausomas diskriminacijos padėties apžvalgas, skelbia nepriklausomas ataskaitas, teikia išvadas ir rekomendacijas bet kokiais su diskriminacija susijusiais klausimais dėl šio įstatymo įgyvendinimo, taip pat pasiūlymus valstybės ir savivaldybių institucijoms ir įstaigoms dėl teisės aktų tobulinimo ir lygių teisių įgyvendinimo politikos prioritetų, vykdo prevencinę ir švietėjišką veiklą, lygių galimybių užtikrinimo sklaidą; keičiasi turima informacija su kitomis Lietuvos Respublikos ir užsienio valstybių institucijomis ir įstaigomis, tarptautinėmis organizacijomis. Be to, Lygių galimybių kontrolierius vykdo Jungtinių Tautų žmonių su negalia teisių konvencijos įgyvendinimo kontrolę.

Antidiskriminacines nuostatas ir garantijas taip pat įtvirtina 2017 m. įsigaliojęs Lietuvos Respublikos

darbo kodeksas²⁴. Jame įtvirtinta dauguma su darbo santykiais susijusių nuostatų, kurios anksčiau buvo išdėstytos Lygių galimybių įstatyme. Darbo kodekse papildomai nustatyta prievolė viešiesiems ir privatiems subjektams, kuriuose dirba daugiau kaip 50 darbuotojų, priimti priemonės, kuriomis siekiama skatinti ir vykdyti lygybės politiką darbo vietoje. Taip pat nustatytas platesnis nediskriminavimo pagrindų sąrašas: be numatytų LGJ, Darbo kodeksas apima sveikatos būklę, ketinimą turėti vaiką (vaikų), įvaikį (įvaikių), globotinį (globotinių), rūpintinį (rūpintinių).

Lietuvos Respublikos švietimo įstatymas, priimtas 1991 m., įtvirtina, kad vietovėse, kuriose tradiciškai gausiai gyvena tautinė mažuma, savivaldybė, bendruomenės prašymu, laiduoja mokymąsi tautinės mažumos kalba arba tautinės mažumos kalbos. Šiose mokyklose lietuvių kalbos dalykas yra sudėtinė ugdymo programos dalis ir jos mokymui skiriama ne mažiau laiko kaip gimtosios kalbos mokymui (28 str. 7 d.). Taip pat nurodyta, kad bendrojo ugdymo ir neformaliojo švietimo mokyklos tautinėms mažumoms priklausantiems mokiniams sudaromos sąlygos puoselėti tautinį, etninį ir kalbinį identitetą, mokytis gimtosios kalbos, istorijos ir kultūros. Šiose mokyklose lietuvių kalbos dalykas yra sudėtinė ugdymo programos dalis ir jos mokymui skiriama ne mažiau laiko kaip gimtosios kalbos mokymui (30 str. 2 d.).

Lietuvos Respublikos Konstitucija ir 1995 m. priimtas Lietuvos Respublikos religinių bendruomenių ir bendrijų įstatymas skelbia, kad Lietuvoje nėra valstybinės religijos, tačiau kiekvienas žmogus turi teisę laisvai pasirinkti bet kurią religiją arba tikėjimą ir ją išpažinti. Konstitucijos 26 straipsnis įtvirtina minties, tikėjimo ir sąžinės laisvę bei jos nevaržomumą.

Saviraiškos laisvė įtvirtinta Lietuvos Respublikos Konstitucijos 25 str., kuris skelbia, kad žmogus turi teisę turėti savo įsitikinimus ir juos laisvai reikšti. Žmogui neturi būti kliudoma ieškoti, gauti ir skleisti informaciją bei idėjas. Vis dėlto laisvė reikšti įsitikinimus ir skleisti informaciją nesuderinama su nusikalstamais veiksmais – tautinės, rasinės, religinės ar socialinės neapykantos, prievartos ir diskriminacijos kurstymu, šmeižtu ir dezinformacija.

Pareiškimai, siekiantys įžeisti, sumenkinti, dehumanizuoti tam tikrą tautinę, rasinę ar kitokią žmonių grupę ar jos narį, t. y., parodyti tikrą ar tariamą tokios grupės žmonių ar konkretaus jos nario pažeidžiamumą, neisavertiškumą, ribotumą, yra laikomi neapykantos kalba, kuri yra baudžiama pagal Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 170 str.

Dar sovietinėje Lietuvoje, 1989 m., buvo priimtas Lietuvos Respublikos tautinių mažumų įstatymas, Lietuvoje gyvenančioms tautinėms mažumoms garantavęs laisvą vystymąsi ir reiškęs pagarbą kiekvienai tautybei ir kalbai. Vis dėlto 2010 m. baigęs galioti Tautinių mažumų įstatymas taip ir nebuvo atnaujintas, o visi bandymai priimti naują įstatymą kol kas neveiksmingi. Tyrimo autorių nuomone, įstatymas pasitarnautų kaip aiški valstybės žinutė tautinėms mažumoms Lietuvoje, kad ji pripažįsta ir gerbia unikalų tautinių mažumų identitetą, kultūrą, kalbą ir istoriją. Atskiras įstatymas gali pademonstruoti, kad valstybė yra suinteresuota išsaugoti ir vertinti šią įvairovę nacionalinėje sistemoje.

24 Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, Nr. XII-2603, 2016-09-14. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/10c6bfd07bd511e6a0f68fd135e6f40c/asr>

Lietuvos strateginiai dokumentai

Nors su nediskriminacinėmis nuostatomis susiję teisės aktai atitinka tarptautinius įsipareigojimus ir tarptautinių organizacijų rekomendacijas, strateginių planų tradicija Lietuvoje vis dar silpna²⁵.

Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymo 3 str. 2 d. įpareigoja valstybės ir savivaldybių institucijas pagal kompetenciją rengti ir įgyvendinti programas ir priemones, skirtas lygioms galimybėms užtikrinti neatsižvelgiant į amžių, lytinę orientaciją, negalią, rasę ar etninę priklausomybę, religiją ar įsitikinimus. Vadovaujantis šia nuostata Lietuvoje yra rengiami ir įgyvendinami Nediskriminavimo veiksnių skatinimo ir Romų integracijos į Lietuvos visuomenę planai.

Nepaisant tarptautinių ir ES rekomendacijų, Lietuvoje kol kas nėra atskirų LGBTQ+, kovos su rasizmu ar antisemitizmu strateginių planų. Pagal Europos Komisijos rekomendacijas, valstybės narės kovai su rasizmu ir antisemitizmu skirtus veiksmus turėjo priimti iki 2022 m. pabaigos, tačiau kol kas tokie strateginiai dokumentai, autorių žiniomis, nėra rengiami.

Tyrime apžvelgti Nediskriminavimo skatinimo veiksnių planai atskleidė, kad nors plano turinys ir forma kasmet pamažu kinta, strateginiai dokumentai vis dar stokoja strateginės vizijos, kuria vadovaujantis būtų siekiama užtikrinti tinkamą nediskriminavimo politiką Lietuvoje. Daugiausiai tai yra priemonių sąrašas, kurių būtinumas paremtas tam tikrais sociologiniais tyrimais.

Nors kai kurios priemonės laikytinos apimančios visas įstatymuose saugomas grupes (pavyzdžiui, mažinti diskriminaciją Lygių galimybių įstatyme nustatytais pagrindais didinant visuomenės sąmoningumą ir ugdant pagarbą), priemonės per daug abstrakčios, kad darytų esminį pokytį atskirų grupių teisių užtikrinimui. Nė viename iš planų nebuvo atskirai numatytų priemonių kovai su antisemitizmu, kurio apraiškų pastaraisiais metais tik padaugėjo.

2017 m. nediskriminavimo politikai Lietuvoje buvo skirta 0,0051 proc. nuo viso valstybės biudžeto. Akivaizdu, kad nepakankamas finansavimas trukdo kurti strateginę nediskriminavimo politikos viziją Lietuvoje ir efektyviai įgyvendinti numatytas priemones.

Apžvelgiant visus planus, kurie buvo skirti romų integracijai į Lietuvos visuomenę, galima daryti išvadą, kad dokumentuose trūksta priemonių konkrečioms problemoms, kurios yra apžvelgtos sociologiniuose tyrimuose, taip pat trūksta konkrečių indikatorių, kuriais būtų galima pagrįsti plano įgyvendinimą ir progresą. Pavyzdžiui, nors tyrimai rodo, kad absoliuti dauguma (96 proc.) romų tautybės asmenų tebegyvena žemiau skurdo rizikos ribos, o 61 proc. – namų ūkiuose, kurie patiria didelį materialinį nepriteklių²⁶, konkrečių priemonių ir skaičių plane nenumatyta.

25 Andriukaitis, G. ir Guliakaitė, M. (2022). *Country report non-discrimination: transposition and implementation at national level of Council Directives 2000/43 and 2000/78. Lithuania*. Prieiga per internetą: <https://www.equalitylaw.eu/downloads/5772-lithuania-country-report-non-discrimination-2022-1-60-mb>

26 Kontvainė, V. (2020). *Romų tautybės asmenų padėtis 2020 m.* Vilnius: Diversity Development Group, p. 1–65. Prieiga per internetą: [https://tmde.lrv.lt/uploads/tmde/documents/files/Rom%C5%B3%20pad%C4%97tis%202020%20TYRIMO%20ATASKAITA_galutin%C4%97%20\(002\).pdf](https://tmde.lrv.lt/uploads/tmde/documents/files/Rom%C5%B3%20pad%C4%97tis%202020%20TYRIMO%20ATASKAITA_galutin%C4%97%20(002).pdf)

Nors romų vaikų „iškritimas“ iš švietimo sistemos vis dar yra problema, plane nėra nusimatyta, kokio pokyčio siekiama, kiek vaikų mokysis ikimokyklinio, priešmokyklinio ir bendrojo ugdymo sistemose. 2022–2023 metų plane yra numatyta priemonė padėti ikimokyklinį, priešmokyklinį ir bendrąjį ugdymą organizuojančioms švietimo įstaigoms tinkamai organizuoti įvairių ugdymosi poreikių turinčių romų mokinių ugdymą, taip pat tobulinti mokytojų ir kitų ugdymo procese dalyvaujančių asmenų kompetencijas dirbti su įvairiomis specialiųjų ugdymosi poreikių turinčių mokinių (romų) grupėmis, tačiau kaip tikslas ir jam skirtos priemonės romų tautybės vaikų mokymosi švietimo įstaigose nėra numatyta.

KOKYBINIO TYRIMO

REZULTATAI

Romų diskriminacijos patirtys: liudijimai ir tendencijos gyvenant Lietuvoje

Tyrime nagrinėjamos romų bendruomenės narių ir bendruomenės lyderių patirtys, pateikiami liudijimai, su kokiais iššūkiais susiduria romų bendruomenė Lietuvoje, pasiūlomos įžvalgos politikos formavimui. Taip pat pateikiamos esminės įžvalgos iš institucijų ir nevyriausybinių organizacijų atstovų *focus* grupės diskusijos.

Lietuvos romų diskriminacijos patirtys

Romų liudijimais diskriminaciją sudaro įvairios kasdienės situacijos ir patirtys. Informantai dalijosi ir nemaloniomis situacijomis, su kuriomis susiduria tiesiog gatvėje, ir konkrečiomis patirtimis konkrečiose gyvenimo srityse: mokykloje, darbo rinkoje, būsto nuomos rinkoje.

Romai švietime

Pirmiausia atkreiptas dėmesys į problemą, kad mokyklos bendruomenės dažnai veikia pasyviai romų moksleivių atžvilgiu, netaikomos motyvacinės ar įprastos kontrolės priemonės, laikant šiuos vaikus „problemiškais“. Romų vertinimu vadinamasis „iškritimas“ iš mokyklos ankstyvame amžiuje yra ne tik pačių romų atsakomybė, tačiau ir mokyklos bendruomenių nepakankamas dėmesys šiems vaikams, dažnai atsainus ar net diskriminacinis požiūris, kad dėl savo padėties šie moksleiviai išskirtinai sudėtingi:

„<...> mes turim vieną mokyklą, kurioje mokinasi mano broliai, mokinosi mano brolio vaikai, ir aš pradėjau vesti tam tikrą statistiką būtent šitos mokyklos, nes tenai arti, na, tarkim, yra viena vieta, kur dauguma romų gyvena, ir būtent vat eidavo į tą mokyklą kelios kartos ir niekas nebaigė, nu niekas, tiesiog, labai atlaidžiai žiūrima.“ (M_R_lyd1)

V. Petrušauskaitės 2014 m. atliktas tyrimas taip pat parodė, kad formalus ugdymas Lietuvoje nepakankamai atsižvelgia į atskirų grupių, įskaitant romus, specifinius poreikius, taip neužtikrinant lygių galimybių ir socialinio teisingumo visiems ugdymo įstaigas lankantiems vaikams ir

jaunuoliams²⁷. Lygiagrečiai šio romų teigimu paplitusio švietimo įstaigų pasyvumo, romai dažnai patiria buitinę diskriminaciją iš savo bendraklasių ar mokytojų:

„Čia vieną kartą buvo taip, kad mokytoja sako: „Tu važiuok į Taborą savo.“ Aš sakau: „Aš, mokytoja, nevažiuosiu, tai gal jūs, mokytoja, nuvažiuosit?“ Sako: „Aš ten neturiu ką veikti.“ Aš sakau: „Tai gal turėsit ką veikti, gal nuvažiuosit, pažiūrėsit, gal patiks ten jums.“ Supyko ant manęs, norėjo vesti pas direktorę.“ (V_R_19)

Kalbant apie romų švietimą ir raštingumą svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad gyvenant sudėtingomis socioekonominėmis ir dažnai atskirties sąlygomis raštingumas ar ėjimas į mokyklą nėra duotybė. Tad švietimas tarp romų nėra tik jaunuolių įtraukties į mokyklos bendruomenę klausimas, bet ir vyresnio amžiaus jaunuolių ir suaugusių asmenų raštingumo klausimas. Nedidelis išsilavinimo lygis yra didžiulė diskriminacijos medalio pusė, kelianti daug nepatogumų visuomenėje, kurioje raštingumas paprastai laikomas savaime suprantamu:

„Savivaldybėj būna tokie žmonės, kad mūsų nepamato: ai, romai negramatni [neraštingi], neįdomu... Iš karto taip praleidžia. Čia taip negali būti. Mes taip pat esam žmonės, taip pat būna, kad kiti žmonės nemoka skaityti ir rašyti. Buvo toks gyvenimas, nepavyko, kažkas gal atsitiko. Taip, nurašo iškart.“ (V_R_19)

Tad jaunuolių įtraukimo į švietimo sistemą ir išlaikymo joje svarba yra esminė – tai ir kertinė įtraukties priemonė, ir prevencinė priemonė prieš romų kilmės asmenų daugialypę diskriminaciją ir atskirtį.

Įsidarbinimo patirtys

Įsidarbinimo sunkumai yra vieni iš aiškiausiai romų atpažįstamų ir įgarsinamų diskriminacijos atvejų, apie kuriuos bene visi kalbinti romai dalijosi neigiamomis istorijomis:

„Tekę [ieškoti darbo], bet, kaip jūs gal ir žinot, romų tautybės žmonėms įsidarbinti yra labai sunku, nes nenori priimti į darbą. <...> Dar sunkiau tiems, kurie nei skaityt, nei rašyt nemoka. Dabar, pavyzdžiui, įsidarbinti valytoja, tu turi turėti dešimt klasių išsilavinimą.“ (M_R_25)

Dar sudėtingiau, informantų teigimu, yra įsidarbinti už didžiųjų miestų ribų. Tyrime dalyvavusi socialinė darbuotoja (tarpininkė), kuri pati padeda romų asmenims susirasti darbą ir įvairiose kitose gyvenimo srityse, kalbėdama apie įdarbinimą provincijoje teigė: „Bet diskriminacija tai yra, su darbu tragedija. Nu kur įdarbinti, aš nežinau <...>. Yra toks dalykas, atrodo, kaip „šalia romė dirba“. Yra tas, labai sunku, nežinau, nežinau, kada tai baigsis.“ Bendruomenės lyderės teigimu,

27 Petrušauskaitė, V. (2014). (Ne)lygios galimybės švietime: ankstyvo romų vaikų pasitraukimo iš ugdymo sistemos Vilniaus mieste analizė. *Etniškumo studijos* 2014/1, p. 7. Prieiga per internetą: https://lstc.lt/wp-content/uploads/2023/03/Etniskumo-studijos-2014_1-final.pdf

situacijos, kai yra įvertinama romų išvaizda ir dėl to atsisakoma juos įdarbinti, yra tipinės ir nuolat pasikartojančios.

Tad įsidarbinimas išlieka viena opiausių romų įvardijamų problemų. Pasak romų, ypač gilios neigiamos visuomenės nuostatos šiuo atveju užkerta kelią romų savarankiškumo užtikrinimo ir įtraukties progresui.

Būsto nuomos patirtys

Būsto nuomos srityje romai taip pat susiduria su dideliais sunkumais ir turi daug nesėkmingų istorijų. Dideli iššūkiai norint įsidarbinti ir nenoras romams nuomoti būstą atskleidžia visuomenėje vyraujančių stereotipų ir nuostatų žalą – romams sunku užsitikrinti tokius bazinius poreikius, kaip galimybę užsidirbti arba turėti būstą, dažnai vien dėl savo išvaizdos ir su ja susijusių gajų stereotipų:

„Kitiems sekasi labai sunkiai, kitiems būna, kad jiems buto neduoda, <...>. Pamato romą, viskas, neduoda. Kad kažką padarys. Ir sunku labai. Mes, atsimenu, važiuoju buto žiūrėti. Aš važiuoju, nes esu gramatnas [raštingas], aš skaityti, rašyti, ten viską [moku]. Nuvažiuoju, telefonu sakė gerai, OK, važiuokite. Mes atvažiuoju, mus pamatė ir kažkaip suprato, ir nelabai norėjo mums duoti. Ir nedavė.“ (V_R_19)

Informantai liudija pasikartojančius atvejus ir nepastebi pokyčių laike. Nors pokalbių metu didžiausiu trikdžiu įvardijamos neigiamos visuomenės nuostatos ir iš to kylanti romų kilmės asmenų baimė, ypač svarbios yra ir prieinamos pagalbos priemonės – tarpininkai ir veiksnių kompensaciniai mechanizmai.

Vilniaus Kirtimų taboro²⁸ griovimo atvejis

Kalbėdami apie būsto nuomą Vilniuje gyvenantys ir taborė augę kalbinti romai neišvengiamai dalijosi savo patirtimi, kad buvo priversti išsikraustyti iš taboro ir koku principu šis išsikraustymas buvo vykdomas. Tai gana išskirtinis atvejis, kurio pasekmės žmonės vis dar jaučia šiandien prisimindami nekorektiškas iškeldinimo procedūras ar vis dar neturėdami užtikrinto būsto po iškeldinimo. Šis atvejis atskleidžia daugybę diskriminacijos dėmenų ir buvo įvardytas visų tyrimo dalyvių, kurie toje vietoje augo ar gyveno. Tad nors atvejis yra susijęs išskirtinai su Vilniaus romų bendruomene, jis yra iliustratyvus platesnės diskriminacijos pavyzdys.

Didžioji visuomenės dalis ir institucijos taborą vertina kaip įvairių kriminalinių ir kitų panašių problemų lopšys, tačiau jame gyvenusiems asmenims tai visų pirma buvo namai. Šioje gyvenvietėje sukurti socialiniai ryšiai, taip pat ryšiai ir kontaktai su institucijomis, švietimo įstaigomis romų bendruomenei buvo ypač svarbūs, juos priverstinai iškeldinti gyventojai neretu atveju turėjo kurti iš naujo.

28 Tyrime vartojamas žodis taboras, nes taip gyvenvietę įvardino visi pašnekovai. Vilniaus romai paprastai vadina šią gyvenvietę „Parubanka“.

Europos Sąjungos institucijos jau ilgą laiką skiria daug dėmesio neformalioms romų gyvenvietėms ir skatina desegraciją, t. y. siekį užtikrinti kokybišką būstą, paslaugų prieinamumo infrastruktūrą, mažinti socialinę atskirtį ir kt. neformaliose gyvenvietėse gyvenantiems romams²⁹. Šie procesai yra skirti įtraukčiai skatinti ir žmogaus teisėms užtikrinti. Tačiau Vilniaus Kirtimų taboro atveju informantai liudija ne tik brutalų pačios gyvenvietės griovimo procesą, tačiau ir teisės į būstą neužtikrinimą jau po gyvenvietės nugriovimo:

„<...> atėjo policininkai iš II-ojo komisariato ir mums įsakė nugriauti savo namą. Bet <...> oficialaus dokumento neturėjo, kad mes turėtume nugriauti savo namą. Jie atėjo iš savo valios. <...> Jeigu mes nenugriausim, tai mes gausim baudą. Bet eikit kur norit, taip ir pasakė. Eikit kur norit.“ (M_R_26)

„<...> Etapas buvo sunkus, nes iki šiol močiutė, jau kiek metų praėjo, praėjo penki metai, ir nieko [būsto] taip ir negavo.“ (M_R_25)

Taboro griovimo atvejis taip pat iliustruoja policijos pareigūnų ir romų bendruomenės santykį:

„Daug buvo tokių vaizdų, kaip policija puldavo vaikus, nematydavo, vaikas, ne vaikas, moteris, nėščia, nenėščia, ten skirtumo nebūdavo, senas, nesenas – visus daužydavo.“ (V_R_19);

„ateina policija ir sako: jūs turit nugriauti namus savo, kai pas mus sugriovė tuos namus tabore, o jei nenugriausit, važiuosit į Panevėžio centrą, į pataisos namus.“ (M_R_25).

Informantų pasakojimai liudija, kad žeminantis policijos pareigūnų požiūris ir elgesys buvo didelė neetiško taboro griovimo ir išskeldinimo dalis. Tad taboro griovimo pasekmių vertinimas, žalos kompensacijos mechanizmai ir teisės į būstą užtikrinimas ten gyvenusiai romų bendruomenei vis dar išlieka aktualūs.

„Motyvacijos stoka“ ar ilgametė atskirtis ir diskriminacija?

Dažnai kalbant apie romų integraciją ir įvairias įtraukties priemones susiduriama su visuomenėje paplitusia stereotipine nuostata, kad patiems romams stinga motyvacijos, kad jie patys nepriima atsakomybės už savo situaciją, nesiiima veiksmų dėl savo įtraukties ir būtent todėl esą neveikia vienos ar kitos integracijos priemonės. Tokia kaltinanti nuostata yra problematiška dėl daugelio jau įvardytų priežasčių. Pirmiausia, motyvacija nėra išskirtinai asmeninė savybė, kurią žmogus turi arba neturi, tai ir ne kultūrinis tautos bruožas – tai priklauso nuo asmens konteksto, patirties, socialinės ir ekonominės padėties, emocinės būklės ir kitų veiksnių. Augant bendruomenėje, kuriai įprasti tam tikri gyvenimo modeliai, nuolatinė atskirties ir dažnai gyvenimo ant skurdo ribos patirtis,

29 Europos Parlamentas (2022). 2022 m. spalio 5 d. Europos Parlamento rezoliucija dėl romų bendruomenių, gyvenančių ES gyvenvietėse, padėties (2022/2662(RSP)). Prieiga per internetą: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0343_LT.html

kada asmens šeima, artimieji ir pažįstami nuolat dalijasi panašiomis istorijomis apie nepriėmimą, negalėjimą užsidirbti, išsinuomoti būsto ir kitais panašiais patyrimais, pasitikėjimas galimybėmis ir motyvacija aktyviau įsitraukti į visuomenės gyvenimą nėra savaime suprantami, todėl ir kalbėti apie asmeninę motyvacijos stoką tampa problemiška.

Sisteminė, ilgalaikė romų bendruomenės diskriminacija, lėti integracijos pokyčiai ir nedidelis romų bendruomenės įsitraukimas rodo susidariusią uždaro rato situaciją, kai daug kartų susidūrę su neigiamomis nuostatomis iš viešųjų paslaugų tiekėjų, institucijų atstovų, potencialių darbdavių, švietimo įstaigų ir tiesiog visuomenės narių, romai yra linkę nepasitikėti institucijomis, jų teikiamomis paslaugomis, apskritai valstybės teikiama pagalba ir visuomenės teikiamomis galimybėmis, dėl to kreipiasi tam tikrų paslaugų ar įsitraukia į visuomenės gyvenimą mažiau. G. Čeledinaitė tokią situaciją dar vadina uždaru diskriminacijos patyrimo ratu, nurodydama būtent visuomenės priešiško ir diskriminacijos patirčių lemiamą tą patiriančių tautinių bendruomenių uždaramą, kuris savo ruožtu didina aplinkos priešišumą³⁰.

Tad motyvacija ir pasitikėjimas viešosiomis paslaugomis bei tam tikrų integracijos priemonių siūlomomis galimybėmis tokiomis aplinkybėmis gali būti prarandami ir turi būti aktyviai skatinami.

Daugialypė diskriminacija

Esminė romų bendruomenės skirtis, tiek nuo kitų etninių bendruomenių, tiek nuo kitų visuomenės mažumų grupių yra tai, kad bendruomenės padėtis yra sudėtinga vertinant praktiškai visus socialinius rodiklius ir bendruomenė šiuo požiūriu gyvena tam tikroje socialinėje atskirtyje. Tad nepakanka žvelgti į romus kaip į etninę mažumą, nes su romų etniškumo stigma yra susipynę itin daug kitų dėmenų: gyvenimas skurde ar ant skurdo rizikos ribos; diskriminacija darbo rinkoje; patirtis įkalinimo įstaigoje; buvimas vieniša daugiavaike moterimi; menkas išsilavinimas. Todėl stigma daugeliu atveju neapsiriboja tuo, kad asmuo yra romų kilmės, ji yra daugiasluoksnė.

Pavyzdžiui, informančių liudijimais, romų šeimose moterys patiria didelę dalį atsakomybės už šeimą ir šeimos gerovę. Teigdama, kad į namų ruošą ir šeimos gyvenimą vyrai įsitraukia po truputį vis labiau, informantė pabrėžė, kad „*ir namai, ir vaikai, ir viską... Ir pinigai, viskas. Viską moterys*“ (M_R_29). Toks lūkestis moterims ne tik užkrauna nelygiavertę atsakomybę buityje, bet ir susipina su įvairia diskriminacijos patirtimi visuomenėje, taip ją pastiprindamas.

Diskriminacijos patirčių visumos formuojama atskirtis

Nuolatinės diskriminacijos patirtys ir jų visuma formuoja specifinį santykį su likusia visuomenės dalimi, santykį, paremtą atskirtimi, kurioje auga ir gyvena romų kilmės asmenys. Teiraujantis apie šią bendrą potencialią skirtį, visi informantai teigė ją jautę augdami ir vis dar jaučiantys:

30 Čeledinaitė, G. (2015). Žydų tautinės mažumos diskriminacijos patyrimas socialinių transformacijų kontekste. *Jaunųjų mokslininkų psichologų darbai*, 4, p. 1–6.

„buvo visada skirtumas, kad mes va romai, o ten va jau kita tautybė, kiti žmonės. <...> Jautėsi, nes visada turėjom nuo žmonių tokį atstūmimą, nežinau, kaip čia teisingai pasakyti. Jautėsi, kad mes trupučiuką ne to lygio.“ (M_R_25)

Ilgalaikės sisteminės diskriminacijos, atskirties patirtis daugeliui romų sukelia neteisybės jausmus, pirmiausia – jie nėra laikomi lygiaverčiais visuomenės dalyviais ir piliečiais: „Nors mes irgi esam Lietuvos piliečiai, ir gimėm čia, ir užaugom čia, ir mūsų mamos, ir močiutės, ir tėvai, visi... Bet kažkaip tai atskiria mus.“ (M_R_25) ir kad vis dar yra vertinami visi vienodai, remiantis blogaisiais pavyzdžiais. Šis neteisybės jausmas įvardytas daugelio kalbintų romų.

Tokį neteisybės ir atskirties jausmą neabejotinai formuoja įvairi diskriminacinė patirtis, aptarta prieš tai, o patyrimų visuma kuria šį bendrą atskirties jausmą. Kalbinti romai yra augę ir nuolat lydimi bendro atskirties jausmo, kad yra ne savi, kitokie, nepakankami ar netinkami, ir šis jausmas formuoja ir pačių romų savęs kaip visuomenės dalies (ar ne dalies) suvokimą. „Nėra aplinkoj, kad žmonės irgi priprastų prie mūsų. Mes visada esam atstumti.“ (M_R_25). Todėl romų kaip Lietuvos piliečių, visuomenės bendrakūrėjų ir dalyvių pripažinimas politiniu lygmeniu turėtų būti pagrindas ir atspirties taškas siekiant visapusiško ir ilgalaikio romų atskirties mažinimo.

Romų lūkesčiai žiniasklaidai, formaliajam švietimui ir politikai

Nors žiniasklaidos monitoringo duomenimis romų reprezentacija žiniasklaidoje pozityviai kinta, 2021 metais daugiau nei trečdalyje žiniasklaidos publikacijų romai vis dar buvo minimi neigiamame kontekste³¹. Iš interviu akivaizdu, kad romai jaučia didžiulį nepasitikėjimą žiniasklaida ir pyktį dėl visai neseniai gajų (ir vis dar pasitaikančių) neigiamų tendencijų apie romus, išskirtinai susijusių su kriminaliniu, neigiamu kontekstu. Ypač pabrėžiamas nepasitenkinimas tendencija, kai straipsniuose pabrėžiama romų tautybė aprašant nusikaltimą, ir nusivylimas, kad tai stipriai prisidėjo ir, romų teigimu, prisideda prie didžiulės stigmos:

„Nes mūsų žiniasklaida tokį šlampą ant mūsų visų pastatė, kad mes mokam tik narkotikus pardavinėti, vogti, pridaužyti kažką tai... Jie tokią informaciją apie mus paskleidė ir viskas.“ (M_R_26);

Kadangi Lietuvoje viešai pateikiamų žinių apie romus, jų istoriją ir kultūrą yra nedaug, žiniasklaidos vaidmuo, ypač tada, kai aktyviai kuriama ir palaikoma asociacija su nusikalstamumu, romams atrodo ypač reikšmingas.

Visi tyrime kalbinti romai užsiminė, kad istorinių ir kultūrinių žinių apie romus bendrai Lietuvoje, o ypač mokykloje, stinga. Romų istorija ir kultūrinė reprezentacija nėra matoma ne tik viešojoje erdvėje, bet nėra integruota į formalųjį švietimą, tai sudaro palankią terpę stereotipams plisti

31 Media4change (2021). Žiniasklaidos monitoringas: Vasaris 2021. Prieiga per internetą: https://www.media4change.co/wp-content/uploads/2021/04/Z%CC%8CiniasklaidosMonitoringas_Vasaris2021-1.pdf

ir juos palaikyti. Tai taip pat iliustruoja menką romų kaip mūsų istorijos ir visuomenės dalies suvokimą.

Visi tyrime dalyvavę romų lyderiai kaip vieną svarbiausių poreikių ir lūkesčių valstybės ir savivaldybės institucijoms įvardijo politinį palaikymą ir romų įtraukimą į sprendimų priėmimus. Visų trijų kalbintų romų lyderių teigimu, politinis palaikymas yra viena esminių sąlygų romų padėčiai Lietuvoje gerinti. Paklausta, kokius gali paminėti būdus siekiant romų teisių progreso, bendruomenės lyderė teigė: „*Kokias būdais, čia tik tai valstybės tarnautojų pagalba. <...> ir su valstybės pagalba mažinti atskirtį, mažinti romų atskirtį, kurti tam tikrus projektus ir daryti tuos projektus, kad tai būtų ne tik varnelė padėta*“ (M_R_lyd2).

Romų diskriminacija ir teisių užtikrinimo iššūkiai institucijų bei NVO požiūriu

Šioje dalyje buvo nagrinėjamos įžvalgos iš *focus* grupės diskusijos, kurioje dalyvavo skirtingų institucijų atstovai ir atstovės, dirbančios su skirtingais romų bendruomenės klausimais. Esminiai skirtingų institucijų ir NVO atstovų įvardyti iššūkiai ar tobulinti aspektai:

1. finansavimo nusimatytoms priemonėms trūkumas;
2. esamų priemonių neveiknumas (apima negalėjimą įgyvendinti tam tikrų numatytų priemonių dėl neigiamų visuomenės nuostatų);
3. įgyvendinamų programų ir atskirų priemonių efektyvumo, veiksnio vertinimo ir monitoringo neužtikrinimas;
4. nepakankama strateginių dokumentų ambicija ir valstybės įsipareigojimas įgyvendinti nusimatyta viziją;
5. trumpalaikė strateginių planų trukmė ir nepakankamas tęstintumo užtikrinimas;
6. institucinės koordinacijos, atsakomybės ir lyderystės stoka kuriant ir įgyvendinant integracijos programas ir priemonių planus;
7. ribotas romų padėties kompleksinio vertinimas tarp institucijų atstovų.

Focus grupės diskusijos su institucijų atstovais metu išsakytos pozicijos leidžia daryti prielaidą, kad valstybės institucijos mato iššūkius, su kuriais susiduria bendruomenė, tačiau didžia dalimi vertina dabartinę situaciją kaip progresuojančią atsižvelgiant į turimas ir vykdomas priemones. Pripažįstama, kad kalbant apie romų bendruomenę nėra strateginio valstybinio požiūrio, kuriuo būtų siekiama visapusiškai mažinti atskirtį ir didinti įtrauktį, o tai susiejama su institucinės atsakomybės stoka – romų integracijos programos sudarymą kuruoja Tautinių mažumų departamentas, neturintis institucinės galios aprėpti įvairias įtraukties dimensijas, už kurias atsakingos skirtingos ministerijos, ir jas įgyvendinti ar pavesti įgyvendinti atitinkamoms ministerijoms. Strateginės politikos poreikio nenurodė Vilniaus miesto savivaldybės atstovai, tiesiogiai dirbantys su integracijos priemonėmis ir akcentuojantys veikiančių priemonių paiešką bei esamų priemonių pritaikymą. Diskusijų turinys ir išryškėjusios skirtingos pozicijos leidžia daryti prielaidą, kad stinga ilgalaikio ir strateginio institucinio nusiteikimo bei galimybių jį kurti, o dabartinis romų padėties kompleksinio vertinimas tam tikrais atvejais yra ribotas.

Žydų diskriminacijos patirtys: liudijimai ir tendencijos gyvenant Lietuvoje

Tyrimo nagrinėjami tyrimo dalyvavusių žydų bendruomenės narių ir bendruomenės lyderių liudijimai ir patirtys, pateikiamos istorijos, iliustruojančios iššūkius, su kuriais susiduria žydų bendruomenė Lietuvoje, kurių pagrindu pasiūlomos įžvalgos politikai formuoti. Taip pat pateikiamos esminės įžvalgos iš institucijų ir nevyriausybinų organizacijų atstovų *focus grupės* diskusijos.

Lietuvos žydų diskriminacijos patirtys

Nors apibrėžti ir apčiuopti šiuolaikinio antisemitizmo šaknis nėra lengva, tyrimo dalyviai liudija įvairias jo raiškos formas.

Gyvenimas su Holokausto patirtimi

Gyvenimas su Holokausto sukeltą traumą patyrusių artimųjų ar pažįstamų istorijomis yra centrinis aspektas siekiant suprasti šiuolaikinio antisemitizmo žalos poveikį. Informantai dalijosi įvairiomis istorijomis, atskleidžiančiomis kolektyvinės traumos dėmenį – augimą tarp Holokaustą išgyvenusiu asmenų, jų artimųjų ir to pasekmes daugybei Lietuvos šeimų ir visuomenei apskritai.

Augimas tokioje kolektyvinėje traumoje neabejotinai formuoja asmenų pasaulėžiūrą ir bendrą būvį visuomenėje, prisiminimai kelia skausmą, nemalonias emocijas:

„Tos baisios žudynės, jos suluošina ne tik mirusius, <...> nu kaip žmogus gali nejausti visą savo gyvenimą, nu kaip jis gali, jeigu ten nužudyti nekalti žmonės, yra ne tik kur nužudė, kankino gi, žemino, nu apie ką čia kalbėti. <...> čia kažkas neapsakomo, nesuvokiamo.“ (Ž_V_lyd1)

„Gimiau su istorijom apie šeimos nužudymus, senelio mamą Lietuvos policija nužudė, senelė prabuvo du metus koncentracijos stovykloj. <...> aš augau šeimoj, kuri labai aiškiai buvo nukentėjusi nuo antisemitizmo ir mūsų šeimos konstitucija buvo, kad tave bandys visą gyvenimą žlugdyti, kad esi žydas ir tau reikės atstovėti ir fiziškai, ir morališkai <...>.“ (Ž_V_45)

Bendruomenės lyderis pabrėžė, kad Holokausto sukeltos traumos patirtis nėra izoliuota praeityje, ji veikia visą gyvenimą, veikia asmens buvimą visuomenėje, veikia visą šeimą ir aplinką. Tad bet kokie žodžiai ar veiksmai, pateisinantys ar net skatinantys panašius įvykius šiandieną, nukreipia į šią asmeninę ir kolektyvinę traumą, kurią ypač svarbu turėti galvoje kovojant su antisemitizmu politiniu lygmeniu. „O žydų bendruomenė Lietuvoj yra labai dar neatsigavusi nuo gilių traumų.“ (Ž_V_45).

Antisemitizmo ir buitinio antisemitizmo patirtys

Visi tyrime dalyvavę informantai liudijo skirtingo pobūdžio susidūrimus su antisemitizmu: vieni juos patyrė asmeniškai darbe, kitų vaikai – mokykloje, vieni susidūrė su tuo intensyviai ir aktyviai, kiti – buitine antisemitizmo forma.

Dažnai į žydus kreipiantys kasdieniai posakiai, informantų manymu, gali net nebūtinai būti sąmoningi ar intencionalūs, tačiau tai vis tiek yra sudedamoji buitinio antisemitizmo ir antisemitizmo apskritai paplitimo dalis. Ankstesniame skyriuje nagrinėta, kad nors ir nesąmoningi, šie posakiai turi neigiamas konotacijas ir apima trauminę žydų tautos patirtį.

„<...> Ateina į tą žaidimų aikštelę mama su dviem vaikais. ir tam berniukui nu kokie šeši metai, panašiai, tokio amžiaus, ir kažkas dviratukui negerai, nesiseka jam ten minti, ir jisai toks visas susinervinęs: „tas mano dviratis kažkoks žydiškas!“. Šešių metų vaikas. Ta prasme, tai kas, iš kur, kaip, kas yra kalbama šeimoje, ar ne. <...> Iš tokių menkų gal kažkokių tai, bet nu jie, jie vis tiek parodo tą, kažkokias žmonių nuostatas.“ (Ž_M_48).

„Va prieš dvi dienas turėjau vos ne muštynes prie mūsų kavinukės su kaimynu, kuris skambino policijai meluodamas <...> dėl to, kad aš neleidau jam plėšyti LGBT vėliavos <...>, skambindamas į policiją jisai ne mane klasifikavo kaip žmogų, o kaip žydą“ (Ž_V_45).

Kita buitinio antisemitizmo apraška, į kurią atkreipė dėmesį informantai, – tai vis dar Užgavėnių metu paplitę veikėjai – žydai ir kitų formų „tradicijų“, kultūriškai įprastos apraiškos. Įvairūs tyrimo dalyvių liudijimai iliustruoja, kad buitinis antisemitizmas neapsiriboja vyresne karta, kad tam tikros nuostatos, nors ir nebūtinai sąmoningos, persiduoda įvairaus amžiaus asmenims, ką liudija ir neapykantos kalbos tyrimai³².

Iš liudijimų ir informantų svarstymų matyti, kad nors buitinio antisemitizmo šaknys nėra lengvai apčiuopiamos, jis yra patiriamas įvairiomis formomis kasdieniame gyvenime ir yra visais atvejais apibūdinamas kaip nemalonus. Tai yra sudedamoji antisemitizmo paplitimo dalis ir būtent todėl su tuo svarbu kovoti valstybiniu lygmeniu.

Antisemitizmas žiniasklaidos priemonėse ir socialinėse medijose

Viena opiausių pašnekovų įvardytų sričių, kurioje antisemitizmo raiškos akivaizdžios ir, jų teigimu, labai gausios, tai antisemitiniai komentarai žiniasklaidos priemonėse ir socialinėse medijose:

32 Labanauskas, L. (2019). *Neapykantos nusikaltimų pažeidžiamų bendruomenių kokybinio tyrimo ataskaita*. Vilnius: Vidaus reikalų ministerija, p. 1–100; Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė (2018). *Rekomendacijos dėl veiksmų kovojant su antisemitizmu ir romafobija Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė, p. 1–131. Prieiga per internetą: <https://www.lzb.lt/2018/03/15/rekomendaciju-del-veiksmu-kovojant-su-antisemitizmu-ir-romafobija-lietuvoje/>

„Tie komentarai tokia nesąmonė, neapykanta ir įžeidimai. Visur, kur rašo apie žydus, tai ta situacija tampa įtemptesnė. <...> ir prasideda komentarai, komentarai yra baisūs, manau, žmonės taip negali komentuoti, reiškia, kažkur dar yra labai stipriai nedadirbta, šitoj vietoj. Aš kada skaitau komentarus, pas mane, man ne tai, kad nuotaika, man darosi kaip kada ir baisu“ (Ž_V_lyd2)

Antisemitizmo apraiškų informantai pastebi ir kituose informaciniuose formatuose, tiek socialinėse medijose tarp jaunimo, tiek laikraščių formatu pašto dėžutėse, aiškiai labiau skirtu vyresnei auditorijai. Informantės manymu, už tokius poelgius „<...> žmonės turėtų pajusti realią administracinę baudą. Aišku, jų požiūrio tas turbūt nepakeistų, bet bent jau gal sustabdytų nuo tokių dalykų darymo.“ (Ž_M_48). Susidūrimas su tokiais atvejais kelia pasibaisėjimo, išgąščio ir nesaugumo jausmus.

Nors apie komentarų žalingumą viešojoje erdvėje kalbama daug, vis dar nepakankamai dėmesio skiriama jų žalos rimtumui ir priežiūrai. Antisemitiniai komentarai apima ypač skaudžią istorinę patirtį, primena iš artimųjų girdėtas traumines istorijas, sukeltas įvykių, dėl kurių didelė pasaulio dalis vis dar turi moralinę skolą. Todėl su šia problema svarbu kovoti sistemėmis, valstybės lygmens priemonėmis.

Lietuvos žydų lūkesčiai formaliam švietimui ir atminties politikai

Visi tyrime dalyvavę informantai, kurių buvo teirujamasi apie švietimo svarbą istorinei savimonei gilinti ir antisemitizmui mažinti, vienareikšmiškai atsakė, kad, jų žiniomis, formaliajame švietime, t. y. mokyklinėje istorijos programoje, neatsispindi Holokausto svarba, reikšmė ir padariniai Lietuvos visuomenei.

„Kad mokyklose trūksta švietimo apie, tiek apie Holokaustą, tiek žydų kultūrą, tai faktas.<...> Holokaustui yra skiriama viena pamoka lygiai, visoj programoj.“ (Ž_M_48)

Akcentuojama būtent tai, kad reikėtų sisteminės prieigos kalbant apie Holokausto dėstymą mokyklose, nes šiuo metu žinių perteikimas remiasi į asmeninį mokytojų susidomėjimą ir pasirinkimą šią temą gilinti.

Kalbėdami apie švietimo stiprinimo ir istorinės savimonės gilinimo poreikį informantai taip pat akcentavo, kad svarbu atkreipti dėmesį ne tik į tragišką istorijos dalį, o ir kalbant apie ją neakcentuoti to kaip išskirtinai žydų tragedijos, nes tai yra „viena iš didžiausių Lietuvos kaip valstybės tragedijų, lygiai taip pat kaip trėmimai, kaip sausio 13.“ (Ž_M_48). Informantai pabrėžė ne tik formaliojo švietimo turinio gilinimą, bet ir neformalių švietimo priemonių įtraukimą kaip būtinų giluminiams visuomenės pokyčiams žydų bendruomenės atžvilgiu.

Kalbant apie Lietuvos atminties politiką atkreiptas dėmesys į tai, kad Lietuva vis dar neturi žydų kultūrą ir istoriją atspindinčio muziejaus:

„Visi žmonės atvykę į Lietuvą sako, kiek daug Lietuvoj žydų buvo, o mes neturim jokio normalaus muziejaus, kuris tai įprasmintų. Ne tik apie Holokaustą, bet ir bendrai apie viską.“ (Ž_M_29).

Bendruomenės atstovai išreiškia poreikį gilinti istorines pedagogų ir moksleivių žinias apie Holokaustą ir žydų kultūrą iki Antrojo pasaulinio karo, stiprinti švietimo programas, aktyviai minėti bendruomenei skaudžias datas kaip tragiškų Lietuvos įvykių minėjimus, o ne išskirtinai kaip žydų, taip nusteigiant ir negilinant skirties.

Žydų diskriminacija ir teisių užtikrinimo iššūkiai institucijų ir NVO požiūriu

Šioje dalyje nagrinėjamos įžvalgos iš *focus* grupės diskusijos, kurioje dalyvavo skirtingų institucijų atstovai ir atstovės, dirbančios su skirtingais žydų bendruomenės klausimais. Esminiai skirtingų institucijų ir NVO atstovų įvardinti iššūkiai ar tobulinti aspektai:

1. principinės valstybės pozicijos, aktyviai pripažįstančios žydų istoriją kaip Lietuvos istoriją, stoka;
2. istorinės atminties puoselėjimo tinkamas neužtikrinimas – vis dar neatidarytas Lietuvos žydų Holokausto ir žydų kultūros muziejus, šiuo metu veikiančių muziejų žydų bendruomenės reprezentavimo skurdumas;
3. tęstinių ir giluminių Lietuvos žydų istorijos tyrimų stoka;
4. kovos su antisemitizmu strategijos nebuvimas ir iniciatyvos tokią strategiją kurti stoka;
5. neapykantos nusikaltimų atpažinimo ir kreipimosi dėl neapykantos nusikaltimų iššūkiai;
6. ypač skurdus Holokausto, kaip visuomenės savimonės ir nuovokos ugdymo istorinio įvykio, reprezentavimas švietimo sistemoje, taip pat švietimo apie žydų indėlį į Lietuvos valstybės formavimąsi iki nepriklausomybės ir po jos stygius;
7. žydų gyvenimo puoselėjimo neįgyvendinimas – atnaujinus reikšmingas istorines vietas ar (religinius) pastatus, neužtikrinama patiems žydams naudojimui prieinama infrastruktūra ir galimybė puoselėti savo kultūrą;
8. nepakankamas 2011 metais priimtas LR Geros valios kompensacijos už žydų religinių bendruomenių nekilnojamąjį turtą įstatymas (kitai vadinamas simboliniu įstatymu) bei švietimo apie Holokausto metu konfiskuotą žydų turtą stoka.

Focus grupės diskusijos metu įvardyti įvairūs tobulintini aspektai, kurie padėtų užtikrinti žydų bendruomenės įtrauktį, saugumą, teisingumą jai Lietuvoje, prisidėtų prie žydų gyvenimo puoselėjimo krypties, kurią, be kita ko, skatina Europos Komisijos strategija. Poreikius ir lūkesčius aiškiausiai įvardijo NVO sektorius, ypač akcentuodami principinį žydų istorijos kaip Lietuvos istorijos dalies pateikimą įvairiuose žydų bendruomenės kontekstuose ir valstybės vykdomoje politikoje apskritai. Pabrėžiama kertinė formaliojo ir neformaliojo švietimo svarba, istorinės atminties ir žydų

gyvenimo puoselėjimo svarba, taip pat būtinybė tirti ir mažinti antisemitinę neapykantos kalbą ir kitas antisemitines raiškas. Antrindami tam tikrai įvardytų iššūkių ir poreikių daliai, nemaža dalis institucijų atstovų vis dėlto neišreiškė artikuliuoto politinio pasiryžimo ir konkrečių priemonių iššūkiams ir poreikiams atliepti. Be to, dalis institucijų atstovų santūriai vertino sisteminės, valstybinio lygmens kovos su antisemitizmu poreikį argumentuodami tai gerokai prastesne kitų šalių antisemitizmo paplitimo situacija.

IŠVADOS

Teisinė Lietuvos nediskriminavimo politikos analizė parodė, kad **teisinis reguliavimas Lietuvoje iš esmės atitinka tarptautinius ir Europinius standartus**, susijusius su diskriminacijos draudimu, neapykantos kurstyimu ar Holokausto neigimu, iškraipymu ir menkinimu.

Nepaisant to, šių nuostatų įgyvendinimą galima laikyti **nepakankamu galima laikyti šių nuostatų įgyvendinimą**. Tą atskleidžia tyrime apžvelgti tyrimai ir tyrimo metu surinkti duomenys iš romų ir žydų bendruomenių Lietuvoje.

Be to, Lietuvoje nuo 2010 metų nustojo galioti Tautinių mažumų įstatymas, o vėlesni bandymai priimti naują įstatymą nesulaukė palaikymo. Todėl šiuo metu **nėra įstatymo, kodifikuojančio visas tautinėms mažumoms Lietuvoje priklausančias pilietines, politines, socialines ir kitas teises**.

Strateginių dokumentų politika Lietuvoje išlieka silpna. Nepaisant tarptautinių rekomendacijų, Lietuvoje vis dar nėra priimta antisemitizmo strategija ar veiksmų planas dėl kovos su rasizmu. Lietuvoje įgyvendinami strateginiai dokumentai – Romų integracijos planai ir Nediskriminavimo skatinimo planai – **stokoja tinkamo finansavimo ir strateginės vizijos**. Nors jų turinys ilgainiui keičiasi, romų bendruomenė vis dar vertinama kaip pagalbos gavėjai, o ne lygiateisiai piliečiai. Nediskriminavimo veiksmų planas apskritai neatsižvelgia į tautybės ar etninės kilmės aspektus.

ES priimami strateginiai dokumentai gali pasitarnauti kaip tinkamą kryptį rodantys dokumentai, tačiau tam reikia politinės Lietuvos valdžios institucijų valios ir supratimo, kad žydų ir romų bendruomenės yra lygiaverčiai Lietuvos visuomenės dalyviai, kuriems būtina užtikrinti lygias galimybes ir apsaugą nuo diskriminacijos.

Atliktas kokybinis Lietuvos žydų ir romų bendruomenių tyrimas iliustruoja, **kad egzistuojanti teisinė bazė, sauganti asmenis nuo nediskriminavimo, neužkerta kelio daugialypei ir struktūrinei romų kilmės asmenų diskriminacijai, antisemitinių patirčių sukeliama nesaugumo ir baimės jausmui žydų kilmės asmenims, neužtikrina žydų gyvenimo puoselėjimo**.

Tyrimo duomenimis, **romų bendruomenė Lietuvoje patiria giliai įsišaknijusiais stereotipais grįstą diskriminaciją tiek kasdienybėje, gatvėje, tiek įvairiose konkrečiose gyvenimo srityse**, tokiose kaip mėginimas įsidarbinti ar išsinuomoti būstą.

Tyrimo metu surinkti **liudijimai pagrindžia daugialypės diskriminacijos reglamentavimo svarbą ir šiuo pagrindu grįstų įtraukties priemonių trūkumą**. Romų bendruomenei skirtos įtraukties priemonės negali būti atsiejamos nuo to, kad šiai bendruomenei priklausančias asmenys dažnai kenčia dėl kelių diskriminavimo pagrindų vienu metu. Romų atveju su ypač gaja etniškumo stigma yra susipynę itin daug kitų dėmenų – gyvenimas skurde ar skurdo rizikos riboje; patirtis

įkalinimo įstaigoje; buvimas vieniša daugiavaike moterimi; menkas išsilavinimas ir kt. Tai Lietuvos teisinėje bazėje neatsispindi.

Ypač svarbios yra motyvacijos skatinimo ir pasitikėjimo institucijomis puoselėjimo priemonės. Dėl struktūrinės diskriminacijos romai atsiduria uždaro rato situacijose, kada daug kartų susidūrę su neigiamomis nuostatomis iš viešųjų paslaugų tiekėjų, institucijų atstovų, potencialių darbdavių, švietimo įstaigų ir tiesiog visuomenės narių, todėl yra linkę nepasitikėti institucijomis, jų teikiamomis paslaugomis, apskritai valstybės teikiama pagalba ir visuomenės teikiamomis galimybėmis, dėl to mažiau kreipiasi dėl tam tikrų paslaugų ar įsitraukia į visuomenės gyvenimą. Tokios situacijos pasekmės visuomenėje ir tarp institucijų dažnai laikomos pasyvumu ir asmeninės motyvacijos stoka, tačiau pasitikėjimas tam tikrų integracijos priemonių siūlomomis galimybėmis tarp romų tokiomis aplinkybėmis nėra savaime suprantamas – dėl ilgalaikės, sisteminės diskriminacijos jis gali būti prarandamas ir turi būti aktyviai skatinamas.

Žydų bendruomenė Lietuvoje su aktyvia, tiesiogine diskriminacija iš institucijų, viešųjų paslaugų teikėjų susiduria mažiau, neįaučiama kasdienė socioekonominė atskirtis. Tačiau **antisemitinių komentarų ir kitų išraiškų vis dar esama įvairių ir jos liudija išskirtinai traumines patirtis.** Istorinė patirtis, kuri vis dar gyva prosenelių ir senelių pasakojimuose, suteikia ypač stiprų, neigiamą emocinį krūvį antisemitinėms išraiškoms, vis dar egzistuojančioms šiandien.

Valstybės politikos lygmeniu neįaučiama principinė pozicija, kad tragiška Lietuvos žydų istorija yra Lietuvos tragedija ir Lietuvos istorijos dalis, stinga lyderystės ugdant visuomenės savimonę apie Holokaustą ir jo pasekmes visai visuomenei. Taip pat nėra puoselėjamas žydų gyvenimas – žydų bendruomenei aktualios vietos, (religiniai) pastatai ir aplinkinė infrastruktūra Lietuvoje nėra pritaikyti naudotis, dažnai atnaujinimo darbai apsiriboja šių vietų pavertimu muziejų eksponatais.

Viena opiausių ir skaudžiausių žydų bendruomenės įvardytų sričių – nesibaigiantys antisemitiniai komentarai žiniasklaidoje ir socialinėse medijose. **Nors apie komentarų žalingumą viešojoje erdvėje kalbama daug, vis dar nepakankamai dėmesio skiriama jų žalos rimtumui ir priežiūrai.** Antisemitiniai komentarai liudija ypač skaudžią istorinę patirtį, primena iš artimųjų girdėtas traumines istorijas, sukeltas įvykių, dėl kurių didelė pasaulio žmonių dalis vis dar jaučia istorinio teisingumo skolą.

Tad teisinių normų egzistavimas nėra pakankamas, jeigu pažeidžiamos bendruomenės jomis negali naudotis ar jos neužtikrina visapusiško bendruomenių teisių įgyvendinimo, jų apsaugos ir įtraukties. Norint užtikrinti kokybišką šių normų įgyvendinimą ir siekiant esminių, ilgalaikių pokyčių, būtinos ilgalaikės nediskriminavimo vizijos ir principinė politinė pozicija.

REKOMENDACIJOS

Teisės aktams tobulinti:

1. Priimti Tautinių mažumų įstatymą, kuriame būtų perkeltos Tautinių mažumų konvencijos nuostatos ir kiti tarptautiniai įsipareigojimai, užtikrinantys visavertišką tautinių mažumų gyvenimą Lietuvoje.
2. Į Lygių galimybių įstatymą įtraukti daugialypės ir struktūrinės diskriminacijos sąvokas, atsižvelgti į jas rengiant ir įgyvendinant strateginius dokumentus.
3. Priimti atskirus strateginius planus kovai su antisemitizmu ir kovai su rasizmu.
4. Užtikrinti tinkamą strateginių dokumentų ir juose numatytų veiklų finansavimą.
5. Sukurti patikimus stebėsenos ir vertinimo mechanizmus siekiant įvertinti strateginių dokumentų ir priemonių poveikį.
6. Užtikrinti ilgalaikes vizijas ir įsipareigojimus.
7. Strateginius dokumentus tvirtinti vyriausybės, o ne ministerijų lygmeniu.
8. Atsižvelgiant į tai, kad sisteminė ilgalaikė diskriminacija veikia uždaro rato principu, kuriant integracijos priemones lygiagrečiai numatyti papildomas motyvacinės priemones romų įtraukčiai skatinti ir išlaikyti.
9. Užtikrinti, kad romų integracijos priemonės atsižvelgtų į daugialypę romų diskriminaciją, t. y. kad būtų įvertinamos lyties, socialinės ir ekonominės padėties, amžiaus ir kitų diskriminacinių pagrindų dimensijos.
10. Teisių užtikrinimo įgyvendinimo ir integracijos strategijas bei priemones kurti laikantis politinės-idėjinės nuostatos, pripažįstančios romus kaip Lietuvos piliečius, visuomenės bendrakūrėjus ir dalyvius, priešingai priemonėms, pagal kurias romai traktuojami kaip pasyvūs pagalbos gavėjai.
11. Teisių užtikrinimo įgyvendinimo, žydų gyvenimo puoselėjimo ir kovos su antisemitizmu strategines priemones kurti laikantis politinės-idėjinės nuostatos, kad Lietuvos žydų istorija yra Lietuvos istorija, sukėlusį padarinius visai visuomenei, kad Holokausto metu nukentėję Lietuvos žydai buvo Lietuvos piliečiai, kaip ir šiandienos Lietuvoje gyvenantys Lietuvos žydai (litvakai).

Švietimui ir sąmoningumui didinti:

12. Organizuoti mokymus valstybės pareigūnams, teisėsaugos institucijų darbuotojams, savivaldybių tarnautojams apie antisemitizmą ir antičigonizmą, diskriminaciją ir neapykantos nusikaltimus.
13. Rengti švietimo programas ir sąmoningumo didinimo kampanijas, kuriomis siekiama skatinti supratimą ir mažinti visuomenėje vyraujančius stereotipus, susijusius su romų ir žydų bendruomenėmis.

Bendruomenių įtraukčiai stiprinti:

- 14.** Skatinti romų bendruomenės narių lyderystę, ypač populiarinti geruosius įtraukties pavyzdžius tarp romų bendruomenės narių ir plačiosios visuomenės, neegzotifikuoti šių atvejų.
- 15.** Įtraukti romų ir žydų bendruomenes į sprendimų priėmimo procesus, rengti konsultacijas ir gauti rekomendacijas dėl strategijų įgyvendinimo.
- 16.** Remti pilietinės visuomenės organizacijas, kovojančias su diskriminacija ir skatinančias socialinę įtrauktį.
- 17.** Steigti apmokamas romų tarpininko (-ės) pozicijas, stengtis į jas įdarbinti romų kilmės asmenis, taip skatinti įtrauktį, pasitikėjimą valstybės institucijomis ir integracijos priemonių teikiamomis galimybėmis, o ilgainiui savarankiškumą dalyvauti visuomenės gyvenime.
- 18.** Stiprinti dėmesį švietimo įstaigoms lankantiems romų jaunuoliams, kurti motyvacinę išlaikymo mokymosi procese sistemą, pavyzdžiui, įdarbinti daugiau mokytojų padėjėjų ar skirti stipendijas vyresnio amžiaus moksleiviams, taip siekiant užtikrinti tvarų romų dalyvavimą švietimo sistemoje.
- 19.** Užtikrinti, kad romų asmenų išskeldinimo iš vadinamojo Vilniaus Kirtimų taboro pasekmės būtų įvertintos ir adresuotos instituciniu lygmeniu, t. y. užtikrintas vis dar trūkstamas būsto poreikis ir kitos būtinos paslaugos.
- 20.** Stiprinti romų bendruomenės narių ir sveikatos priežiūros įstaigų santykį siekiant gerinti bendruomenės narių sveikatą ir ilginti gyvenimo trukmę.

Holokausto atminčiai ir žydų paveldui puoselėti:

- 21.** Gilinti istorines pedagogų ir moksleivių žinias apie Holokaustą, stiprinti švietimo programą įtraukiais ugdymo metodais, pavyzdžiui, kelionėmis į istorines vietas.
- 22.** Plėsti žydų bendruomenės sampratą Lietuvoje kaip išskirtinai asocijuojamą su Holokausto tragedija, t. y. gilinti plačiosios visuomenės žinias apie žydų kultūrą iki Antrojo pasaulinio karo, bendruomenės indėlį į Lietuvos valstybę iki nepriklausomybės ir po jos.
- 23.** Žydų bendruomenei reikšmingus ir skaudžius įvykius atminti kaip Lietuvos istorijos įvykius siekiant mažinti skirtį tarp lietuvių ir žydų istorijos Lietuvoje.
- 24.** Tinkamai reprezentuoti Lietuvos žydų istoriją neformaliojo švietimo būdais – steigti muziejų žydų kultūrai ir istorijai Lietuvoje aktualizuoti ir atminti, atsižvelgti į visuomenėje nevienareikšmiškai vertinamų, tačiau bendruomenei nepriimtinių istorinių figūrų reprezentacijas viešojoje erdvėje ir viešajame diskurse bei atsisakyti istoriškai susiformavusių, tačiau diskriminacija grįstų tradicijų (pavyzdžiui, stereotipinių Užgavėnių veikėjų).
- 25.** Puoselėti žydų gyvenimą Lietuvoje, pavyzdžiui, atnaujinus reikšmingas istorines vietas ar (religinius) pastatus užtikrinti galimybę jomis naudotis žydų bendruomenės nariams, kurti tam infrastruktūrą, nepalikti šių iniciatyvų muziejiniams eksponatams.

Lygybės duomenims rinkti:

- 26.** Reguliariai rinkti lygybės duomenis, susijusius su tautybe ir etnine priklausomybe.
- 27.** Atlikti tyrimus apie diskriminacijos atvejus, šiuolaikines antisemitizmo ir antičigonizmo apraiškas ir bendruomenių patirtis.
- 28.** Plėtoti tvarius ir ilgalaikius žydų istorijos Lietuvoje tyrimus.

Neapykantos kalbos ir neapykantos nusikaltimų prevencijai:

- 29.** Stiprinti monitoringą ir atsaką į antisemitinę ir antičigonistinę neapykantos kalbą žiniasklaidos priemonėse ir socialiniuose tinkluose.
- 30.** Inicijuoti administracinės atsakomybės už neapykantos kalbą taikymui reikalingų teisės aktų parengimą.
- 31.** Vertinti antisemitinių nusikaltimų latentškumą, steigti monitoringo sistemą ir kurti atitinkamas priemones, kurios padėtų į tai reaguoti.
- 32.** Užtikrinti nevyriausybinių organizacijų finansinę paramą kovoje su, be kita ko, antisemitine neapykantos kalba.

Žiniasklaidos atsakomybei stiprinti:

- 33.** Skatinti žiniasklaidos atsakomybę formuojant visuomenės požiūrį ir nuostatas į tautines mažumas Lietuvoje.
- 34.** Užtikrinti neapykantos kalbos stebėseną, operatyviai šalinti neapykantą kurstančius komentarus arba riboti komentavimo funkciją.
- 35.** Neskelbti informacijos apie įtariamų nusikaltimus padariusių asmenų etninę priklausomybę, nebent tai būtina.

